

Lapis József

TÚL A FEDÉLEN –
A GYEREKKÖNYVEK
OLVASÁSÁRÓL¹

Amikor olvasunk egy gyerekkönyvet, és cinkosan össze-összekacsintunk a szerzővel egy-egy különösen finom, érezhetően nekünk, felnőtteknek szóló poént követően, hajlamosak vagyunk a könyvet „dupla fedelűnek” nevezni. A kifejezés rendszeresen föl-fölbukkan a gyerekirodalommal kapcsolatos értekezésekben is, és jelentése tulajdonképpen az, hogy az adott könyv egyaránt olvasható hatékonyan és élvezhetően gyerek- és felnőtt-könyvként is, illetőleg több korosztálynak is élvezetes olvasmányt jelent egyszerre, más-más szövegréteghez találva kulcsot.² Valami miatt mindig is berzenkedtem a dupla (vagy tripla stb.) fedelek elképzelésétől. Az bizonyos, hogy a *Gyermekirodalom* című kézikönyvből (Helikon Kiadó, 2001) származó, a „gyerek élvezi, a felnőtt meg érti” elvágólagos megkülönböztetés nem feltétlenül a legtermékenyebb közelítést jelenti a problémakörhöz. Valamivel már használhatóbb a két oldallal későbbi meghatározás: „Többrétegű, többszólamú ez a gyerekkönyv. Az egyik szólamot a gyerek hallja, a másikat csak a felnőtt.” De miért is hümmög kételyekkel telve az ember ennek olvastán is? Talán azért, mert mereven („csak a felnőtt”) külön tart kétféle, leginkább talán fejlődéslélektani, esetleg szociológiai alapon elválasztott befogadói csoportot, míg elképzelhetően hatékonyabb lenne befogadási attitűdök különbségéről, adott esetben a tudásszerveződést érintő eltérésekről beszélni.

Már Németh László is megfontolandó cáfolatát adta a történő, teljes értékű gyermeki megértés elvitatásának sokat idézett, *Költők a gyerekszobában* című esszéjében (melyben saját lányai olvasását figyelte meg, s vont le mindebből következtetéseit): „Értették? Hadd utasítsam vissza ezt az értelmetlen kérdést, mely ha valahol, hát költők és gyermek viszonyában nincs helyén. Érti-e a gyerek a világot? S benne él. Értjük-e mi? S benne élünk.

A remekmű is: világ, ki mondhatja, hogy az utolsó fátylat is levonta róla – hogy egészen érti. Ők is értették és nem értették; belekerültek, és titokzatos maradt. Értették a meséjét, itták a hangulatát, s maradtak borzongásaik és kérdéseik.” Több eredményre vezet tehát, ha a fönti „érti-élvezi” szembenállást nem rendeljük hozzá automatikusan a felnőtt-gyermek párhoz, hanem mind a megértési tevékenységnek, mind az esztétikai élvezetnek az adott befogadásra jellemző sajátosságait próbáljuk megragadni, azzal a kitételrel, hogy a gyermeki pozíció, befogadásmód, perspektíva, olvasói hozzáállás esetében a „gyermeki” előtag szükségképpen vezet egyfelől általánosító sematikákhoz, másfelől pedig allegorizálja a gyermekiséget azáltal, hogy nem pusztán aktuális helyzetként tekint rá, hanem akár kísérleti pozícióként, akár a világra tekintés egyfajta speciális lehetőségeként. S a gyermeki irodalmi alkotások esetében e körkörös szerkezet további sajátossága az, hogy a szóban forgó, különleges állapotba épp a művekkel történő találkozás nyomán kerül az olvasó.³

József Attila pontosan érzékeli és hatásosan is fogalmazza meg ezt a kettős irányú, allegorizáló jelenséget Kosztolányi-esszéjében: „»A szegény kis gyermek panaszai«-ban nincs semmi megfogható tárgyi sérelem – olyan enyhe borzongás melege fülleszti át sorait, amelyet a gyermek, ki az anyagi természethez közel áll, érez a legkevésbé, s amelyet mégis gyermekinek ítél költő is, olvasó is. Mi oly tökéletesek és oly titokzatosak vagyunk, hogy pusztán létünkkel elvárjuk, – legyen ő is tökéletes és titokzatos. Mi csodálatos módon meghalunk, s ezért – csodálatos módon – megkívánjuk, hogy meghaljon ő is.” A gyerekirodalom kutatói körében vita (és bizony aggodalom) tárgya az, hogy vajon a felnőtt írók és illusztrátorok által létrehozott költött gyermekalakok, valamint az ideálisnak elgondolt gyermekolvasók nem túlzottan önkényes találmányok-e. John Stephens, egy ausztrál professzor amellettt érvel, hogy a gyermeki irodalom azért is komplex, mert két olyan közönséggel is bír, amelyek legalábbis csak részlegesen tudnak egymásról – sok szempontból párhuzamos olvasásról van szó, a párbeszéd pedig ritkán valósul meg közöttük. A gyerekeknek eleinte a szüleik olvasnak föl, és ők is magyarázzák, mit jelent a szöveg – a felnőttek gyakran tudatában vannak annak, hogy úgy mesélnek, hogy az valami fontos dolgot tanítson is a gyermeknek az életről, viszont annak már általában nem mennek utána, hogy mit is hallott ki a gyermek az adott történetből. A gyermeki irodalom kutatói nyugtázzák a kétféle közönség létezését, ám egyszersmind tagadni látszanak azt, hogy a kettő egyszerre létezik, ugyanabban a pillá-

natban. Úgy tűnik ráadásul, hogy jelenkorunkban folyamatosan elmozdulnak, eltolódnak a határok a „felnőtt” és a „gyermeki” világmegismerés között.

A dupla (vagy több) fedél terminológiát azért tartom tehát kevésbé szerencsésnek, mert a (könyv)technológiai metafora általi szelekció alapvetően taxonómiai, rendszertani elkülönítést jelent, élesebb különbségeket jelezve ki, mint amennyire az a befogadás során talán szétválasztható, s az esztétikai tapasztalat összetett voltát hajlamos az életkori sajátosságokhoz kapcsolódó kódfejtő mechanizmusok szerint áttetszővé tenni. A szöveg sokrétűségének rizomatikus, egymásra hajló volta rendeződik át ilyenformán kiválogatható rétegzettségé. S bár bizonyos, korosztályilag is elkülöníthető hatáselemek kétségtelenül megkülönböztethetők, épp azon könyvek hatásmechanizmusainak alaposabb megértését segíti talán legkevésbé elő a bevett kategóriák alkalmazása, amelyek „többfedelűsége” kifejezetten markánsan látszik megvalósulni.

A gyermeki világérzékelés nem *kevesebbet*, hanem *mást és másként* tud, és ebből következik az a nagyszerű adottsága, hogy a konvencióktól, sablonoktól eltérő értelemhez juttat, sajátos tapasztalatokban részesíthet másokat is. („A történeteiket kigondoló gyerekek olyan rendezők, akiket nem cenzúrázhat az »értelem«” – írja egy helyen, *Kitekintés a gyerekkönyvbe* című esszéjében Walter Benjamin.) Weöres Sándor *Rongyszőnyeg*-ciklusának 150. darabja az egysíkú, ezért vak látás helyett a többspektrumú gyermeki világra tekintés előnyben részesítését fogalmazza meg: „Egy-egy irányba mutatnak, / ezért mondom őket vaknak; / mint a gyermek, nézzél szerte, / máris nem vagy vakság-verte.” A debreceni, idén elhunyt Tamás Attila bontja ki Weöres-monográfiájának nagyszerű és sok belátást megelőlegező gyermekvers-fejezetében, hogy Weöres Sándor azt a *mást* keresi a gyermekiben, amely elsősorban (Mérei Ferenc kutatásai nyomán) a sablonoktól és „sztereotip szemléleti tényezőktől”, „fogalmi-logikai szabályozottságtól” való nagyobb fokú függetlenségben nyilvánul meg.

Angliában A. A. Milne *When We Were Young* [Amikor még kicsik voltunk] és *Now We Are Six* [Hatévesek lettünk] című kötetei bizonyos fokú áttörést jelentettek a gyerekköltészetben, amennyiben a benne lévő, a nonszensz szöveg hagyományból táplálkozó versek (például a *Disobedience* [Engedetlenség], a *The Four Friends* [A négy barát] vagy a *The King's Breakfast* [A király reggelije]) sokkal jobban igyekeztek ráhangolódni a gyermekek belső világára (annak egyedi természetével együtt), s mindehhez áramló, gyönyörteli ritmus és hangzásvilág társult. A *The Four Friends* öt darab, négy soros, keresztrímes strófából álló vers, melyben a versszakok egyes so-

rai a négy barátira és életkörülményeire vonatkoznak, egyenként Ernestre, a „jó nagy” elefántra, Leonard-re, az oroszlánra (hat láb hosszú farokkal), George-ra, a sárga szakállú kecskére, valamint James-re, a „nagyon kicsi csigára” (akin általában csattan a humor ostora). A vers világa és felépítése nagyon egyszerű, mégis furcsa mód meglepő elemekkel teli, amihez erőteljesen hozzájárul a hangzósság nagyfokú kiaknázása, s a strófák csattanói azért és úgy szellemesek, mert van bennük némi favicc-jelleg. A Tóth Eszter átültetésében magyarul is olvasható *Disobedience* ironikus módon nem a gyermeki, hanem a szülői engedetlenségnek ál-példázatos jellegű, balladai felmutatása – az anya, aki egyedül indul el a városba („messzibe, sárosba”) a fia intése ellenére, eltűnik, „elhányódik” (mismaid). (A versek valamelyest rokonságot tartanak a Milne – Karinthy által fordított-átköltött – *Micimackójából* is ismert furcsa, a nonszenszre hajazó rigmusaival.) Bár épp Milne művei nem szerepeltek benne, a Marjorie Barrows szerkesztette 1930-as *One Hundred Best Poems for Boys and Girls* [A száz legjobb vers fiúk és lányok számára], mára már (kissé poros) klasszikusnak, nagymamák kedvencének számító gyűjtemény angol és amerikai költők valóban izgalmas és újszerű, lendületes, friss költeményeit tartalmazta (jóllehet, régi „nagy öregek” is szerepeltek benne, mint például Robert Louis Stevenson, vagy klasszikusok, mint Emily Dickinson és Edward Lear). Olyan szerzők publikáltak benne, mint Robert Frost, Vachel Lindsay, Carl Sandburg vagy William Butler Yeats, de nem ők lettek az igazi kedvencek, hanem például Rachel Field *The Animal Store*-ja [Az állatkereskedés], melyben egy gyermekhangú beszélő fantáziál azon, hogy ha száz dollárja („vagy talán egy kicsit több is”) lenne, milyen kutyát és papagájt szerezne be az állatboltból, és miket kérdezne az eladótól. A magyar irodalomban ebben az időszakban jelentkezik Szabó Lőrinc nagyszerű gyerekverseivel: az 1932-es (a *Különbéke* kötetbe is bekerült) *Versek a gyerekszobából* ciklusa, mely olyan darabokat tartalmaz, mint a *Kicsi vagyok én*, *A szél meg nap*, az *Esik a hó* vagy épp a *Hörpentő*, párhuzamba is állítható egyik vagy másik angolszász vonulattal, de a magyar hagyományba ágyazottsága alapvető jelentőségű. (Nem lényegi a jelentősége, érdekes azonban, hogy a *Hörpentő*-ben az Anglia szó föl is idéződik: „Míg ezt szépen megiszod, / húz a liba papucsot, / indul messze Angliába, / fél, hogy fázni fog a lába.”) Petőfi Sándor *Arany Lacinak* című klasszikusának megszólalásmódja, a benne lüktető (hatásában mozgásivá váló) energia, az előadás helyzetére visszaható, a vers világából pedig ki is mutató szituáltsága a találós kérdés-formát követő *Esik a hó* esetében látszik felbukkanni (amelynek végén a címsort a gyerekhallga-

tóság együtt kiálthatja a rádióval), de a korai Móricz-versek (*A török és a tehének, Iciri-piciri*) játékos szemléletmódja, hangzóssága, ritmikus lüktetése szintúgy hatásként figyelhető meg bennük (valamint a két évtizeddel későbbi Szabó Lőrinc versben, *Falusi hangversenyben* is). Szabó Lőrinc szövegei ugyanakkor ízig-vérig modernnek, akár a kor (tárgyi, hangulati, közösségi) miliőjét, akár poétikai jellemzőit vesszük figyelembe. A Lóci-versek pedig a gyermeket és a gyermeket, a bennük rejlő idegenséget már olyan fokú összetettséggel közvetítik, jellemzően párbeszéd és példázatos formában, az apa látásmódjának dominanciájával, ami ki is különíti őket Szabó Lőrinc szándékszerű gyermekvers-korpuszából.

A szövművészet formái közül, megkockáztathatjuk, a vers az, amely legnagyobb eséllyel biztosítja az átjárást (és egyben a kapcsolatot) gyermeki és felnőtt befogadás között. Az (akár jelentős mértékben különböző) ismeretszerveződés, eltérő olvasói igény és elvárásrend természetesen a költészeti korpuszok olvasói válogatását is nagyban meghatározza. Ám a líra érzéki összetevői (a ritmus, a hangzásélmény, a zeneiség) az adott mű színvonalától, finomságától, megoldottságától függően különböző mértékben bár, de viszonylag jó hatásfokkal képesek megteremteni a közvetlen érzéki élményt, az áramlást, s egyúttal valamiféle közös tapasztalást is létrehozni. Az izgalmas képek, kreatívan jelentéssűrítő megoldások, az érzéki jellegű képalkotás egyaránt tudnak delejező vagy figyelemfelkeltő módon hatni a különböző korosztályokra, s vélhetően emiatt fogalmazódik meg időnként (Kosztolányi Dezső, Németh László, illetve kortárs irodalmárok tollából) az a vélemény, mely szerint Arany János, Nemes Nagy Ágnes, József Attila, Weöres Sándor versei birtokában nincs nagyon nagy szükség specifikus gyermekköltészetre. Németh László elgondolása szerint a (tankönyv)-kiadói gyermekirodalmat mellőzve „össze lehetne állítani remekművekből egy olyan könyvtárat, hogy a gyerek azon jusson el a serdülésig”. Kosztolányi Dezső pedig úgy véli (*Az olvasó nevelése* című esszéjében), gyermekeink „szellemi táplálékába állandóan az oktató célszavak pótszereit keverjük. Sajnáljuk tőlük az igazi irodalmat. [...] Azt mondjuk, hogy ez »még« nem nekik való. Fakó kontárműveket teszünk eléjük, a gyermekek elé, akiknek képzelete sokkal merészebb, eredetibb, korlátlanabb, mint bármely felnőtt elnyomorult, meggyávult képzelete. Mindenáron tanítani akarjuk őket az irodalommal. Azt, ami öncél, nevelési eszközzé fokozzuk le. Az ilyesmi – így közvetlenül – gyakorlatban nemigen sikerül. Nem is sikerülhet soha.” Hasonló okok miatt van, hogy – például – Kovács András Ferenc gyerekköltészete (az ekként forgalmazott kötetek a *Vásárhelyi vásártól* a *Hajnali*

csillag pereménig) a (nem kizárólag a kortárs) líra kedvelői számára is élvezetes olvasmányt jelentenek, s nem utolsósorban a szerző poétikájára általában jellemző vonásokat mutatnak maguk is. Azaz Kovács András Ferencnél nem figyelhető meg az, hogy radikálisan másképp szerveződjenek a gyerekek számára kiadott szövegei. A *Malakiás* például az én bizonytalanságának problematikáját és a megszólaló nyelvi meghatározottságát egyaránt játékba hozó, az összecsengésekre és az anagrammatikus szövegszerveződésre nagyban építő „játékos” költemény (amely ráadásul az ószövetségi próféta referenciáját is tartalmazza). „Kerted mélyén, Malakiás, / Valaki másvalaki ás! / Valaki ás... Valaki más! / Kertész sem vagy, Malakiás – / Valami más, valaki más. / Malakiás... Malakiás...” A „ritmusszekciót” előszeretettel nélkülöző, a gyermeki tudathoz kapcsolható hang megformálásában érdekelt, pszichológiai indíttatású, svéd típusú gyerekversek esetében a líra nagyfokú sűrítettsége, kihagyásos jellege, meglepő képzetársításai és már-már a homályosságig fokozódó távlatvegyítés képes újszerű megérettélményhez juttatni a nem korosztályi alapon elhatárolt, hanem inkább befogadói attitűd, hozzáállás alapján elkülönülő és kiválasztódó olvasói réteget, hallgatóságot.

Grace E. Storm chicagói kutató múlt század közepi tanulmányában (*Areas of Children's Literature – A gyerekirodalom területei*) tételez egy olyan különbséget, amely az írásom elején említett élvezni-érteni fogalom párt nem a befogadói korosztályokra levetítve alkalmazza. Szerinte a gyermekek a felnőtteknél nagyobb valószínűséggel élvezik a költészetet, ugyanis „a költészet élvezete nem az intellektuális képességek függvénye”, hanem sokkal inkább van összefüggésben a képzelettel és az érzékekkel. A költészet világa elkülönül a mindennapi élet konvencionálisától, s így a prózánál alkalmasabb arra, hogy megérintse a kisgyermeki természetet. A költészet egy új kifejezésformát kínál a gyermekek számára, olyat, amely mind a dallam és a ritmikusság, mind az izgató szóképek miatt magával ragadó. A szavak által létrehozott képek arra ösztönzik a gyermeket, hogy más (meghittebb) oldalról közelítsen a természet és az emberek dolgaihoz, de alapvetően a tiszta élvezet övezi egy-egy vers ismételt meghallgatását és gyakori elmormolását. Oly sok egyéb mellett ezt is érdemes megtanulnunk – újratanulnunk a segítségükkel.